

مقاله پژوهشی: بررسی چگونگی حفظ الهی قرآن بر پایه راهبرد پدافند

غیرعامل

فرهاد محمدی‌نژاد^۱، مهدی مویدی^۲، سیدحسین بطحایی^۳، علی ملکی اصل^۴

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۰۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۶/۰۳

چکیده

امروزه برای حفظ امور حیاتی و مهم از راهبرد پدافند غیرعامل استفاده می‌شود. از آنجا که قرآن آخرین کتاب آسمانی برای هدایت انسان‌ها است پس باید برای نسل‌های آینده محفوظ بماند. خداوند در قرآن خود را حافظ این کتاب آسمانی معرفی می‌کند: «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (سوره مبارکه حجر: آیه ۹)، اما اینکه خداوند چگونه قرآن را در برابر چشم دشمنان حفظ کرده است مسئله‌ای است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. به نظر می‌رسد در حفظ الهی قرآن از راهبرد پدافند غیرعامل استفاده شده است که برای دشمنان عصر نزول ناشناخته بوده است؛ هدف این پژوهش بررسی چگونگی حفظ الهی قرآن بر پایه راهبرد پدافند غیرعامل است که با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی انجام می‌شود. جهت مصون‌سازی قرآن از روش‌های پدافندی متناسب استفاده شده است که عبارت‌اند از: پراکندگی، تکثیر، دفاع همگانی، اختفا، مقاومت هوشمند، صراحت‌زدایی، جایگزین‌سازی. بر اساس این روش‌ها مجموعه اقداماتی خارج از متن قرآن و اقداماتی در متن قرآن انجام گرفته که موجب حفظ قرآن شد؛ بنابراین می‌توان گفت خداوند قرآن را با راهبرد پدافند غیرعامل برای نسل‌های آینده محفوظ داشته است. این پژوهش علاوه بر دفع شبهات تحریف قرآن، بستر روانی باورمندی به عدم تحریف قرآن را ایجاد می‌کند و به تبیین سیستم دفاعی هوشمند قرآن و ارتقا سطح دانش راهبردی پدافند غیرعامل کمک می‌کند. از دستاوردهای دیگر این پژوهش توسعه موضوعات پدافندی و بومی‌سازی دانش پدافند غیرعامل در موضوعات راهبردی شیعه است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، تحریف، پدافند، دفاع غیرعامل

^۱ استادیار الهیات دانشگاه پیام نور البرز

^۲ دانشجوی دکتری مدرسی معارف، گرایش قرآن و متون دانشگاه پیام نور قم (نویسنده مسئول)

Moayedi@gmail.com

^۳ دانشیار کلام اسلامی دانشگاه پیام نور تهران

^۴ استادیار کلام اسلامی دانشگاه پیام نور تهران

مقدمه

قرآن بعد از ۱۴ قرن در همه دنیا با نسخه واحد و بدون اختلاف در دسترس عموم انسان‌ها است. صرف‌نظر از مساجد و مراکز مذهبی، در خانه یک و نیم میلیارد مسلمان در سرتاسر جهان حداقل یک نسخه از قرآن وجود دارد و روزانه میلیون‌ها مسلمان واژه‌ها و فرازهای این کتاب را می‌خوانند. تمام فرق مسلمین معتقد به حفظ قرآن از تحریف هستند و اختلافاتی که در مورد قرآن در صدر اسلام وجود داشته است اکنون مطرح نیست.

خداوند در قرآن خود را حافظ این کتاب آسمانی معرفی می‌کند: «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (سوره حجر آیه ۹) و بر حفظ الهی قرآن از هر نوع تغییر و تحوّل با تأکید فراوان سخن می‌گوید اما اینکه خداوند متعال چگونه قرآن را در برابر چشم دشمنان حفظ کرده است مسئله‌ای است که کمتر موردتحقیق و همه‌جانبه‌نگری قرارگرفته است. پژوهش‌های مربوط به عدم تحریف قرآن، نگاهی درون‌متنی به قرآن دارند و بیشتر با استناد به اعجاز آیات قرآن، عدم تحریف قرآن را اثبات می‌کنند. در صورتی‌که علاوه بر رویکرد درون‌متنی با نگاه بیرونی؛ مجموعه اقداماتی که در حفظ الهی قرآن انجام شده مغفول مانده است. اقداماتی که برای حفظ و مصون‌سازی قرآن انجام شده که به علت پیچیدگی‌های آن، برای عموم قابل‌درک نبود ولی با رشد دانش بشری و افزایش آگاهی‌ها این روش‌ها به نام «پدافند غیرعامل» تدوین شده است.

ضرورت این پژوهش به اهمیت باورمندی به عدم تحریف قرآن بازمی‌گردد که از ضروریات دین اسلام است چنانچه خدشه به اعتبار قرآن وارد شود اصل اسلام زیر سؤال می‌رود.

هدف اصلی این پژوهش بررسی چگونگی حفظ الهی قرآن بر پایه پدافند غیرعامل است تا به اطمینان قلبی مسلمانان بر مصونیت قرآن بیفزاید و پاسخ‌های نوینی به مسائل دیگر باشد؛ ازجمله: دلیل عدم تحریف قرآن، پاسخ به شبهات در موضوع سبک نگارش قرآن، دلیل عدم ذکر نام ائمه (علیه‌السلام) در قرآن و حکمت تنزیل تدریجی ارائه نماید. و هدف دیگر الگوگیری از روش‌های پدافندی ویژه قرآن در موضوعات دیگر است.

این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که خداوند چگونه قرآن را مبتنی بر راهبرد پدافند غیرعامل حفظ کرده است؟ و همچنین پاسخ به پرسش‌های مانند چیستی اقدامات فرا متنی پدافند غیرعامل در حفظ الهی قرآن کدام‌اند؟ چیستی اقدامات درون‌متنی پدافند غیرعامل در حفظ

الهی قرآن از دیگر پرسش‌هایی است که این پژوهش درصدد پاسخ به آن است؟

مبانی نظری

پیشینه تحقیق

پاسخ به سؤال پژوهش حاضر منوط است به تفکیک در سه حوزه پژوهشی در موضوع پدافند غیرعامل در قرآن:

- ۱) پژوهش‌هایی که به اثبات راهبرد پدافند غیرعامل در قرآن می‌پردازد؛
 - ۲) تحقیق‌هایی که به مصادیق و نمونه‌های کاربرد پدافند غیرعامل در قرآن می‌پردازد؛
 - ۳) پژوهشی که هدفش نشان دادن چگونگی حفظ قرآن بر اساس پدافند غیرعامل است.
- در دو حوزه نخست، پژوهش‌هایی انجام شده است؛ اما در حوزه سوم، ما به هیچ پژوهشی دست نیافتیم.

پژوهش‌هایی که برای اثبات اصل راهبرد پدافند غیرعامل در قرآن انجام شده است: امینی، مهدی، ۱۳۹۱ فرهنگ واژگان و اصطلاحات پدافند غیرعامل در قرآن کریم، تهران: سفیر اردهال. در این کتاب کلمات مترادف اصطلاحات پدافند غیرعامل را در قرآن مشخص کرده و سپس آیاتی که این الفاظ در آن ذکر شده است بیان کرده و در جمع ۲۱۲۷ آیه ذکر می‌کند که بسیاری از آنان از لحاظ موضوعی ربطی به پدافند غیرعامل ندارد و ایشان بعد از جمع‌آوری اولیه وارد مرحله بعدی تحقیق نشده است و لیست آیات را منتشر کرده است.

صحرائی، محمدهادی، ۱۳۹۴ زمینه‌های پدافند غیرعامل در قرآن کریم، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد. دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. ایلام. در این پایان‌نامه آیات قرآنی در موضوع پدافند غیرعامل جمع‌آوری شده است که تفسیر موضوعی است یعنی این مفهوم را در قرآن مورد پژوهش قرار داده است.

در حوزه پژوهشی دوم درباره استفاده قرآن از راهبرد دفاع غیرعامل تحقیقی انجام شده است: امامی، ابوالفضل، ۱۳۹۲ ابر نبرد تاریخ، کتاب، چاپ نشده. فصل هشتم این کتاب مواردی از به کار گرفته شدن پدافند غیرعامل در قرآن پرداخته، سپس استخدام این راهبرد در سیره رسول‌الله (صلی‌الله علیه و آله) پرداخته، آنگاه به کاربست راهبرد پدافند غیرعامل در سیره امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) پرداخته، سپس به‌کارگیری پدافند غیرعامل در سیره امام خمینی (رحمه‌الله علیه) نشان داده شده است و در نهایت از استخدام این راهبرد در روش امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) بحث کرده است. این پژوهش کامل‌ترین اثر در بررسی به‌کارگیری پدافند غیرعامل در قرآن و سیره معصومین است و به تحلیل حوادث انقلاب اسلامی از منظر پدافند غیرعامل پرداخته است. از مزایای دیگر

این پژوهش پرداختن به مبانی و ریشه‌های پدافند غیرعامل در اسلام است؛ اما این کتاب به چگونگی حفظ قرآن با راهبرد پدافند غیرعامل که موضوع این پژوهش است، نپرداخته است؛ باین حال، نقطه خیزش مناسبی جهت پرداختن به مطالب موردنظر این پژوهش است.

مفهوم شناسی

حفظ: در لغت «حفظ» را به معنای مراقبت و نگهداری معنا کرده‌اند (ابن فارس، ۱۴۰۴، ق، ج ۲، ص ۸۷) حفظ در کاربرد قرآنی نسبت به متعلق آن معنا می‌شود. متعلق حفظ در قرآن کریم متفاوت است مانند آسمان و زمین (سوره بقره آیه ۲۵۵)، جان انسان‌ها (سوره یوسف آیه ۶۳)، کتاب الهی (سوره مائده آیه ۴۴)، جن‌ها (سوره انبیاء آیه ۸۲)، فروج (سوره مؤمنون آیه ۵)، لوح (سوره بروج آیه ۲۲) و دارایی‌های زمین (سوره یوسف آیه ۵۵) سوگند (سوره مائده آیه ۸۹) نماز (سوره بقره آیه ۲۳۸) که در این موارد متناسب با متعلق حفظ معنا می‌شود؛ برای نمونه، وقتی در قرآن متعلق حفظ سوگند است «وَ احْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ» (سوره مائده آیه ۸۹)؛ نسبت به سوگندهایتان پایبند باشید. در آیه «إِنَّا نَحْنُ نُزَلُّنَا الذِّكْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (سوره حجر آیه ۹) متعلق حفظ، قرآن کریم است، مراد، نگهداری از قرآن است که معنای مناسب آن حفظ قرآن در برابر هرگونه دگرگونی و تحریف است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۱۰۱)

پدافند غیرعامل: مجموعه اقدامات غیرمسلحانه که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب-پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، ارتقای پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می‌گردد. (یاسی، ۱۳۹۰: ۵۰).

به بیان دقیق‌تر، دفاع غیرعامل یعنی دفاعی که مانع از شکل‌گیری عاملیت هجومی دشمن می‌شود؛ حتی اگر سبب فراهم آوری تجهیزات نظامی برای خارج کردن فکر حمله در ذهن دشمن باشد. در اینجا نیز دشمن به‌سوی عاملیت برای حمله نمی‌رود که بخواهیم دفاع عامل نسبت به آن داشته باشیم؛ به عبارتی دفاع غیرعامل، یعنی دفاع در برابر «اقدام حمله‌ای» نه دفاع در برابر «حمله اقدامی». پس به‌نوعی می‌توان گفت که دفاع غیرعامل، دفاعی پیشینی است و دفاع عامل، دفاعی پسینی.

در اسلام پارادایم دفاع غیرعامل وجود داشته است. «تقیه» دفاع غیرعامل است. تقیه دفاع پیشگیرانه است و موضوع حمله را منتفی می‌کند. هدف تقیه، حفظ و وقایه است و هدف «دفاع غیرعامل» نیز حفظ کردن است.

در این پژوهش پدافند غیرعامل عبارت است از: «آنچه موضوع موردحفاظت را از اقدام به حمله مصون‌سازی می‌کند» با این تعریف موضوع موردحفاظت هر چیزی می‌تواند باشد مانند انسان، تجهیزات، مکتب، اندیشه، کتاب، شیء گران‌بها و تعمیم این تعریف نسبت به تعریف کسانی که در تبیین این مفهوم قبودی اضافه کرده‌اند و دلیلی ذکر نکردند به مفهوم پدافند غیرعامل و نیز به اطلاق مفهومی این واژه وفادارتر است. تعمیم تعریف می‌تواند ظرفیت جدیدی را جهت گسترش مفهوم پدافند غیرعامل در فضای علمی فراهم کند.

راهبرد پدافند غیرعامل در حفظ الهی قرآن

پدافند غیرعامل پایدارترین و ارزان‌ترین روش مصون‌سازی است. اصطلاح پدافند غیرعامل رنگ نظامی به خود گرفته است در صورتی‌که پدافند غیرعامل فقط در حوزه دفاع و جنگ نیست بلکه در سراسر جهان برای مقابله با حوادث طبیعی هم به آن نگاه جدی وجود دارد. پدافند غیرعامل شاید در لفظ، اصطلاح نوظهوری باشد اما در عمل سالیان زیادی قدمت دارد، ساخت بناهای گروهی حصار دار در ایران مانند حصار سیلک در کاشان، قلعه حسن‌لو در ارومیه و دیوار بزرگ گرگان یا دیوار چین و... این‌ها همگی نشانه‌هایی از پدافند غیرعامل بوده‌اند که از دیرباز به دستور سلاطین و پادشاهان یا توسط خود مردم برای دفاع از مرزهای کشورها و شهرها ساخته می‌شدند (یاسی، ۱۳۹۰: ۴۱).

نگاهی به تاریخ نبردهای جهان، نشان می‌دهد که بیشترین میزان نبردها، جنگ سخت بوده است؛ شاید یکی از دلایل آن، عدم توان جنگ فکری به دلیل نبودن ابزارآلات پیشرفته جنگ نرم بوده است. در زمانی که همه تئورسین‌های نظامی به جنگ‌های سخت فکر می‌کردند. خداوند قرآن را با سامانه پیشرفته دفاع غیرعامل، حفظ کرد که هم‌اکنون این شیوه دفاعی موردتوجه کشورهای جهان قرار گرفته است.

در راهبرد پدافند غیرعامل، خداوند از طریق اسباب طبیعی قرآن را حفظ کرده؛ امام صادق (علیه‌السلام) فرمود: «أبی الله أن یجری الأشياء إلا بالأسباب» (صفر، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۶)؛ یعنی این‌که خداوند در این عالم هستی، همه اموری را که می‌خواهد انجام بدهد، به وسیله سبب‌ها انجام می‌دهد. هیچ موجودی از موجودات عالم از این سنت الهی مستثنا نیست و این قانون هستی در همه موجودات یکسان جاری است. کتب آسمانی نیز همچون سایر موجودات، معلول علل و اسباب خاصی هستند و چنین نیست که آن‌ها را استثنائاً معلول مستقیم اراده خدا بدانیم و چنان‌که

قائلین به صرفه پنداشته‌اند، معجزه بودن این کتب از جمله قرآن را از این حیث بدانیم که خداوند با اراده‌ای مستقل و خاص، قرآن را از معرض معارضه خارج کرده است، درحالی که در ذات و جوهر قرآن، هیچ امتیازی وجود ندارد! (غروی، ۱۳۷۹، ص ۷۷)

دفاع غیرعامل از مفاهیم پویا و سیال است یعنی متغیرهایی دارد که چون ثابت نیستند باعث می‌شود این مفهوم ثابت نباشد. متغیرها عبارت‌اند از موضوع موردحفاظت یا موضوع پدافندی، نوع تهدید، عصر استفاده.

در پژوهش حاضر موضوع موردحفاظت، عبارت است از «حفظ قرآن در بستر تاریخ» است. نوع تهدید تحریف به زیادت یا حذف آیات قرآن است. عصر استفاده از زمان نزول تا زمانی که دیگر قرآن قابل تحریف نیست. روش‌های پدافند غیرعامل متناسب با قرآن مبتنی بر این سه متغیر عبارت‌اند از:

پراکنندگی: پخش کردن، گسترده و تمرکززدایی در امر مورد حفظ به منظور کاهش آسیب‌پذیری آن‌ها در مقابل عملیات دشمن به طوری که مجموعه‌ای از آن‌ها هدف واحدی را تشکیل ندهند.

تکثیر: تکثیر امر موردحفاظت به منظور کاهش آسیب‌پذیری آن‌ها در برابر عملیات دشمن به طوری که دیگر یک امر واحد نیست که هدف حمله قرار گیرد.

دفاع همگانی: وقتی همه افراد آگاهانه از موضوعی دفاع کنند امکان موفقیت دشمن بسیار پایین می‌آید و انگیزه هجوم کم می‌شود و هیچ راهی برای مقابله و نابودی تک‌تک افراد وجود ندارد.

اختفا: استفاده صحیح از امور طبیعی و مصنوعی که حفاظت در برابر دید دشمن را تأمین می‌نماید و امکان کشف یا شناسایی را تقلیل می‌دهد. موجب حفاظت امور مهم می‌گردد.

مقاومت هوشمند: عناصر داخلی به صورت هوشمندانه از هم دفاع می‌کنند و نیاز به کمک از بیرون ندارند؛ که منجر به حفاظت در برابر حمله دشمنان می‌شود و مانع صدمه رسیدن به امر حفاظت‌شده می‌گردد. در صورت دسترسی دشمن، امکان نابودی موضوع پدافندی نیست.

صراحت‌زدایی: موارد حساس و تهدیدبرانگیز نباید صریح بیان شود؛ بلکه باتدبیر و اقدامات در لایه‌های بعدی قرار گیرد.

جایگزین‌سازی: ایجاد جایگزین برای موضوع موردحفاظت تا تمرکز دشمن از امر موردحفاظت به جایگزین آن متمرکز گردد.

برخی پژوهش‌گران پدافند غیرعامل تلاش کرده‌اند تا روش‌های مشترکی را برای همه موضوعات پدافندی تدوین کنند در صورتی که به علت متغیرهای این مفهوم روش‌های پدافند غیرعامل در

موضوعات و زمان‌های مختلف متفاوت می‌شود و لازم نیست به سمت اشتراک سوق داده شوند.

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش از حیث ماهیت از نوع تحقیق بنیادی است و از روش توصیفی - تحلیلی برای به دست آوردن اطلاعات مورد نیاز استفاده شده است. در این روش با مراجعه به اسناد کتابخانه‌ای و منابع معتبر، اطلاعات گردآوری و تدوین شده است.

یافته‌های تحقیق

مجموعه اقداماتی که برای صیانت از قرآن انجام شده است یا مربوط به خارج از متن قرآن است که «فرا متنی» یا در متن قرآن انجام شده که «درون متنی» نامیده می‌شود؛ که در دو دسته اقدامات فرا متنی و درون متنی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

اقدامات فرامتنی پدافند غیرعامل در حفظ الهی قرآن

جهت مصون‌سازی قرآن مجموعه اقداماتی خارج از متن قرآن انجام شده است؛ که از روش‌های مختلف پدافند غیرعامل پیروی می‌کند مانند روش پراکندگی اینکه قرآن به صورت تدریجی در زمان‌ها و مکان‌های مختلف نازل شده و به وسیله حافظان، قاریان، معلمان و عموم مردم بدون اینکه محصور در صنف خاصی باشد در یک سامانه پیچیده حفظ شده و این پراکندگی به جای اینکه عامل تفرقه و نابودی قرآن گردد عامل حفظ و یکپارچگی قرآن شده است. در ضمن این توزیع زمینه تواتر را به وجود آورده که تواتر اصلی‌ترین دلیل حجیت قرآن است. شواهد و مصادیق به کارگیری روش‌های به کار گرفته شده در حفظ الهی قرآن را در ذیل اشاره می‌گردد:

۱. نزول تدریجی قرآن

از تمهیدات الهی برای مصون ماندن قرآن از تحریف، نزول تدریجی قرآن، آن‌هم با سبک و برنامه‌ای ویژه است. نزول تدریجی قرآن در مدت بیست و سه، این نتیجه را داشت که وقتی دو آیه سه آیه نازل می‌شد، پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) برای مسلمانان می‌خواند، آن‌ها حفظ می‌کردند، بعد آیه‌ای دیگر نازل می‌گشت (عسکری، ۱۳۶۸: ۴۲)؛ و در نهایت، موجب محفوظ ماندن قرآن شد.

۲. فراگیرسازی حفظ قرآن بین مسلمانان

یکی از راه‌های حفظ و صیانت قرآن از تحریف و هرگونه دستبرد در صدر اسلام، به خاطر سپردن آیات قرآن بوده است (رامیار، ۱۳۶۲، ج ۱: ۲۲۱-۲۲۳). پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) جهت فراگیرسازی و عمومی‌سازی حفظ قرآن بین مسلمانان اقدامات ذیل را انجام دادند:

الف: تشویق دیگران به حفظ قرآن (زنجانی، ۱۴۰۹، ق، ج ۱: ۳۵-۳۷)؛ ب: تأسیس کانون تعلیم قرائت و حفظ (زرقانی، ۱۳۸۸، ق، ج ۱: ۲۴۱)؛ ج: تقسیم حفظ قرآن بین صحابه (زرکشی، ۱۴۱۰، ق، ج ۱: ۲۳۱)؛ د: گوش دادن پیامبر به قرائت حافظان (ونسینک، ۱۴۰۴، ق، ج ۱: ۳۹۹) و: گرامی داشت حافظان قرآن (مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۸۹، ص ۱۷۷)

تاریخ نشان می‌دهد که پس از رحلت پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله علیه و آله) نیز عده‌ای زیادی به حفظ و تعلیم و تعلم قرآن مشغول بودند و آنها را «حمله قرآن» می‌گفتند (مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۱۸، ص ۱۲۵). امام علی (علیه‌السلام)، عبدالله بن مسعود، عبدالله بن عباس و ابی بن کعب از جمله حافظان تمام قرآن بودند. (رامیار، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۴۸)

۳. کتابت قرآن به صورت عمومی

برای صیانت از قرآن علاوه بر حفظ آن در سینه‌ها، از طریق کتابت نیز اقداماتی در زمان پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله) انجام گرفت تا نوشتن، پشتیبان حفظ باشد.

مشهورترین کاتبان وحی که تقریباً همه به آنها اشاره کرده‌اند، عبارت‌اند از علی بن ابیطالب (علیه‌السلام)، ابی بن کعب و زید بن ثابت. حضرت علی (علیه‌السلام) به دلیل ملازمت و همراهی همیشگی با پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) یکی از مهم‌ترین و مشهورترین کاتبان وحی بوده است. «این امر مورد اتفاق همه مسلمانان است که حضرت علی (علیه‌السلام) اعلم مسلمین به قرآن و شئون آن است و او مؤسس علم تفسیر و یکی از کاتبان مهم وحی بوده است.» (دیاری، ۱۳۸۵، ص ۹۰)

بررسی تاریخ کتابت قرآن نشان می‌دهد تدبیر پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) در تأکید و تشویق کاتبان وحی موفق بوده و قرآن نسل به نسل نسخه‌نویسی شد.

۴. تعلیم قرآن به صورت همگانی

مهم‌ترین کار پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) در آموزش قرآن، گسترش فراگیران و عمومی‌سازی آموزش قرآن است و ایشان یادگیری قرآن را منحصر به صحابه و خواص جامعه نکردند.

پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌و‌آله) در آموزش قرآن مبدع یک آموزش همگانی ساده و کارآمد شد که افراد بی‌سواد و با هر زبان و استعداد توانایی خواندن قرآن را پیدا می‌کردند. (لسانی و رجبی، ۱۳۸۷، ص ۷۲) در حقیقت ایشان با تأکید و موظف کردن مسلمانان به یادگیری قرآن و آموزش قرآن به فرزندان و همسر و خانواده و دیگران ولو یک آیه موفق شدند قرآن را در جامعه گسترش دهند.

۵. قرائت روزانه و مستمر قرآن

یکی از مهم‌ترین اقدامات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌و‌آله) در زمینه صیانت و حفظ قرآن، ترویج قرائت روزانه قرآن است، اگر قرار است قرآن ماندگار شود باید روزانه مورد توجه مسلمانان قرار گیرد و هر چه قرآن در برنامه روزانه مسلمانان کم‌رنگ‌تر شود قابل حذف و تحریف می‌گردد.

خداوند در قرآن ترغیب به قرائت مستمر دارد و از مسلمانان می‌خواهد آنچه را از قرآن برای شما میسر است بخوانید «فَأَقْرءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ» (سوره مزمل آیه ۲۰)؛ و ساختار قرآن با قرائت روزانه هم‌خوانی دارد، اگر کسی تنها بخشی از آیات قرآن را بخواند، در مدت کم و بدون مشقت به مقاصد قرآن پی می‌برد و باهدف‌های آن آشنا می‌گردد و در ضمن یک سوره می‌تواند به مبدأ و معاد متوجه گردد؛ و از تاریخ گذشتگان اطلاع حاصل نماید و از سرگذشت آنها عبرت بگیرد و از طرف دیگر، از اخلاق نیکو و تعالیم و برنامه‌های عالی بهره‌مند شود و باز در ضمن همان یک سوره می‌تواند قسمتی از احکام و دستورات قرآن را درباره عبادات و معاملات فرا بگیرد. آری، همه این مطالب مختلف را می‌توان از یک سوره به دست آورد؛ اما اگر قرآن به صورت ابواب منظم بود، این همه فایده به دست نمی‌آمد و خواننده قرآن در صورتی می‌توانست با اهداف و مقاصد آن آشنا گردد که تمام قرآن را بخواند. (خویی، بی‌تا، ص ۹۲).

پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌و‌آله) با تأکید بر قرائت قرآن اهداف مختلفی را محقق کردند از جمله استفاده از نورانیت و هدایت قرآن، ترویج فرهنگ و گفتمان قرآنی در جامعه و جلوگیری از تحریف قرآن بود که شاید کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۶. جایگزین‌سازی مبتنی بر حدیث ثقلین

پیامبر (ص) در حدیث متواتر ثقلین فرمودند: من در میان شما دو چیز باقی می‌گذارم که اگر آنها را دستاویز قرار دهید، هرگز گمراه نخواهید شد: کتاب خدا و عترتم که اهل‌بیت هستند. ای مردم بشنوید! من به شما رساندم که شما در کنار حوض بر من وارد می‌شوید، پس من از شما درباره رفتارتان با این دو یادگار ارزشمند سؤال خواهم کرد، یعنی کتاب خدا و اهل‌بیت (کلینی، ۱۴۰۷ق،

ج ۱، ص ۲۹۴)

در تشبیه «ثقلین» خداوند کتاب خدا و اهل بیت (ع) را در یک جایگاه از اهمیت معرفی می‌کند به عبارتی هر دو مانند هم و مثل یکدیگر هستند و بین قرآن کریم و اهل بیت (ع) هیچ گونه اختلاف و تعارضی وجود ندارد؛ چون از نظر عقل و منطق، معرفی دو چیز متعارض با یکدیگر در کنار هم قابل قبول نیست.

اقدامات درون‌متنی پدافند غیرعامل در حفظ الهی قرآن

تهدیدکنندگان قرآن بعد از ناامیدی از نابودی قرآن به علت مجموعه اقدامات انجام شده در دفاع غیرعامل فرا متنی ناچار به تحریف لفظی به زیادت یا تغییر بودند تا با نفوذ و رخنه در برخی از آیات بتوانند به اعتبار آن خدشه وارد کنند و کل قرآن را از حجیت بیندازند. ولی خداوند با اسباب طبیعی لایه‌هایی برای حفظ و صیانت قرآن ایجاد کرد که قرآن را از دست‌اندازی مخالفان مصون نگه داشت در ذیل شیوه‌های دفاع غیرعامل که مبتنی بر متن قرآن است تبیین می‌گردد:

۱. اعجاز قرآن

یکی از حکمت‌های اعجاز قرآن مصون‌سازی قرآن برای جلوگیری از تحریف به زیاده و تغییر است؛ یعنی کسی توان آوردن مثل قرآن را ندارد. ویژگی‌های اعجاز مانند فصاحت و بلاغت خارق‌العاده قرآن؛ نظم آهنگ خاصی که در آیات قرآن وجود دارد؛ سبک بیانی خاص که نه شعر است و نه سجع؛ برخورداری از معارف عالی و انسان‌ساز؛ وجود قوانین جامع؛ (اعجاز تشریحی)؛ شیوه‌های استدلال در قرآن به‌گونه‌ای است که در عین سادگی، هم مخاطب عام و هم خواص را قانع می‌سازد (رفیعی، ۱۳۹۵: ۱۷۱-۱۷۳).

۲. برخورداری قرآن از عمق و ژرفا

قرآن کتابی است که در نگاه بدوی، ساده به نظر می‌رسد اما هنگامی که شخصی به تدبر و تفکر در آن می‌پردازد، درمی‌یابد که به‌عکس آنچه در نگاه اولیه به نظرش آمده، این کتاب بس عمیق است. شاید بتوان قرآن را از این جهت، بسان کتاب طبیعت دانست. پدیده‌های طبیعی، در نگاه نخست، بسیار ساده و فاقد ژرفا به نظر می‌رسند و بسیار می‌شود که انسان را فریفته ظاهر زیبای خود

می‌سازد؛ اما وقتی با نگاه یک عارف یا یک زیست‌شناس به آن چشم دوخته شود هزاران رمز و راز در آن فراچنگ می‌آید (نصیری، ۱۳۸۲: ۱۶). از همین رو است که حضرت امیر (علیه‌السلام) قرآن را این‌چنین توصیف فرموده‌اند: «ظاهره انیق و باطنه عمیق. ظاهرش زیبا و باطنش ژرف است» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۸)؛ گاه برخی از آیات و سوره‌های قرآن چنان ژرف و عمیق‌اند که در روایات آمده است مخاطب آن‌ها تنها مردانی ژرف‌اندیش در آخرالزمان هستند. در روایتی از امام سجاد (علیه‌السلام) چنین آمده که: «چون خداوند متعال می‌دانست در آخرالزمان، مردم ژرف‌اندیش پدید خواهند آمد، سوره توحید و شش آیه نخست سوره حدید را برای آنان فرو فرستاده است.» (حویزی، ج ۵، ص ۲۳۱)

۳. پراکندگی محتوایی در پرداختن به یک موضوع واحد

قرآن کتاب هدایت برای انسان‌های مختلف است. قرآن مانند یک رساله علمی یا یک کتاب فقهی، تاریخی و اخلاقی و مانند آن نیست تا برای هر موضوعی باب مستقلی ترتیب بدهد. اگر چنین بود قرائت آن برای عموم خسته‌کننده می‌شد و مهجور می‌ماند ولی در قرآن مکرر با نگاه توحیدی به خواننده خود در موضوعات مختلف تذکر می‌دهد و هدایتگری می‌کند. به‌رغم اینکه آیات قرآن به‌ظاهر پراکنده و هر یک مشتمل بر موضوعات متفاوت است، با توجه به احاطه علمی، حکمت و هدف‌داری خداوند، متن قرآن دارای هم‌گرایی موضوعی و محتوایی در راستای هدف تربیتی و هدایتی خویش است و عناصر محتوایی قرآن همانند اجزای یک ساختمان به‌هم‌پیوسته و ناظر به یکدیگر است.

بلاشر معتقد است عدم تناسب و ناهماهنگی ظاهری پاره‌ای از آیات در سوره‌های مطول قرآن، از نظر تدوین قانون الهی از اهمیت فراوان برخوردار است و در مجموع کاری به سود اسلام صورت یافته و به ناتوانی مخالفان انجامیده است (بلاشر، درآمدی بر قرآن، ۵۲ و ۸۴ - ۸۵).

۴. کلی‌نگری

یکی از تمهیدات الهی در جهت صیانت قرآن، عبارت است از بیان کلیات و اصول در قرآن و واگذاری شرح و تفسیر آن به سنت پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله). بدین جهت می‌بینیم که برای نمونه در «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل‌البیت و یطهرکم تطهیرا» (سوره احزاب آیه ۳۳) نام یک‌ایک اهل‌بیت مشخص نشده، ولی در سنت رسول خدا (صلی‌الله‌علیه و آله) به‌روشنی، مصداق

این آیه را تعیین و تبیین فرموده است. یا اگر در آیه تبلیغ «یا ایها لرسول بلغ ما انزل الیک» (سوره مائده آیه ۶۷) کلمه «علی» مورد تصریح قرار می‌گرفت آنان که چشم به حکومت آینده دوخته بودند، با قرآن چه می‌کردند؟ یا اگر در قرآن ذکر می‌شد «و الشجرة الملعونه» بنی امیه است، طبیعی بود که وقتی آنان حکومت را در دست می‌گرفتند، کمر به حذف و نابودی این بخش از قرآن می‌بستند (عسکری، ۱۳۶۸: ۴۲).

۵. استفاده از روش اختفا در جانمایی آیات در سیاق متفاوت

خداوند آیاتی را در میان آیاتی که در ظاهر هیچ ارتباطی با بحث موردنظر ندارند، جانمایی کرده است تا حتی‌المقدور از نگاه مخالفان در امان بماند و نشانه هدایت برای اهلش باشد؛ مانند آیه تطهیر: «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیراً» (سوره احزاب آیه ۳۳) که در ضمن آیات مربوط به نساء النبی است گنجانده شده است. همچنین آیه تبلیغ: «یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک فان لم تفعل فما بلغت رسالته» (سوره مائده آیه ۶۷) این آیه در میان آیات مربوط به احکام مربوط به مردار و گوشت‌های حرام آمده است. آیه ولایت «انما ولیکم الله...» (سوره مائده آیه ۵۵) که ذیل آیات مربوط به عدم دوستی یهود و نصاری آمده است. درست است که ظاهر آیات هیچ ارتباطی با سیاق ندارند، ولی شخص پژوهشگر منصف می‌تواند با اندکی دقت متوجه شود که سیاق این قسمت از آیه، جدا از آیات قبل و بعد است که به جهت خاصی در آنجا گنجانیده شده است.

بررسی و تحلیل

بایبان اقدامات فرا متنی و درون‌متنی انجام‌شده در حفظ قرآن، این اقدامات در ذیل روش‌های پدافندی تبیین می‌شوند:

جدول تطبیق اقدامات بر روش‌های پدافندی	
روش‌های پدافندی	مصادیق درون‌متنی و فرا متنی پدافند غیرعامل در حفظ الهی قرآن
پراکندگی	نزول تدریجی قرآن
	پراکندگی محتوایی در پرداختن به یک موضوع واحد
تکثیر	فراگیرسازی حفظ قرآن بین مسلمان
	کتابت قرآن به صورت عمومی
	تعلیم قرآن به صورت همگانی
دفاع همگانی	قرائت روزانه و مستمر قرآن
اختفا	استفاده از روش اختفا در جانمایی آیات در سیاق متفاوت
مقاومت هوشمند	اعجاز لفظی و محتوایی قرآن
	برخورداری قرآن از عمق و ژرفا
صراحت‌زدایی	کلی‌نگری و نقد گفتمانی
جایگزین‌سازی	جایگزین‌سازی مبتنی بر حدیث ثقلین

تبیین روش پراکندگی: الف. تبیین نزول تدریجی، در نزول تدریجی، قرآن به صورت پراکنده زمانی در اختیار مسلمانان بود و هرکسی بنا به توان حفظ و کتابت بخشی از قرآن را نگهداری می‌کرد. تعدد زمان و مکان وحی فرصت هم‌دستی به منافقان و مخالفان قرآن را نمی‌داد که بخواهند اقدامی علیه آن انجام دهند و در ضمن انگیزه آنان را در نابودی قرآن کاهش داد چون در این وضعیت احتمال موفقیت بسیار پایین بود. به ویژه در سال‌های اولیه اسلامی که تعداد و امکانات مسلمانان محدود بود عدم تجمیع قرآن، انگیزه حمله به قرآن را از مشرکان کاست. ب. تبیین روش پراکندگی محتوایی، محتوای قرآن، حفاظی موفق در برابر تهدیدات بوده است. عموم مستشرقان بیشترین مشکل را در مواجهه با قرآن، در پراکندگی موضوعی قرآن دانسته‌اند که ناشی از عدم توجه به ویژگی‌های زبان قرآن است. مثلاً توماس کارلایل^۱ بر پایه ترجمه جورج سیل از

۱. Thomas Carlyle

قرآن و با تأثیرپذیری از آن می‌گوید: «من تاکنون کتابی چنین دشوار و پرزحمت در زندگی‌ام ندیده‌ام. انسان در حال خواندن آن هر قدر هم که دقیق باشد، مطالب را با یکدیگر اشتباه می‌کند. به‌طور خلاصه، کتابی است ملال‌آور، درهم‌برهم و گیج‌کننده، ناتمام، بی‌نظم و بی‌قید و خام و ناهنجار است» (خرمشاهی، ذهن و زبان حافظ، ۵۰ - ۵۱). این سامانه حفاظتی محتوایی، انگیزه مخالفان قرآن را جهت فهم و تحریف قرآن کاهش داده است.

تبیین روش تکثیر: پیامبر (ص) با عمومی‌سازی و همگانی‌سازی و تشویق مسلمانان به حفظ، کتابت و آموزش قرآن در زمان کوتاهی قرآن را به صورت وسیع در جامعه آن روز منتشر ساخت. هر چه تعداد نسخه‌ها بیشتر می‌شد به تواتر که اصلی‌ترین دلیل صحت و حجیت قرآن است کمک می‌کرد قرآن برای آینده محفوظ می‌ماند. تکثیر و انتشار قرآن به گونه‌ای بود که امکان جعل و تحریف آن را در همه نسخه‌ها از بین می‌برد. در صورتی که اگر قرآن در نسخه‌ها خاصی محدود می‌شد آن نسخه‌ها مورد هجوم دشمنان قرار می‌گرفت. ولی این انتشار وسیع، انگیزه حمله مخالفان را کاهش داد.

تبیین روش دفاع همگانی: مسلمانان در برابر کوچک‌ترین تغییر در قرآن، از خود واکنش نشان می‌دادند و با سفارش پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌و آله) به قرائت روزانه بالاترین سطح آمادگی عمومی و هوشیاری را با قرائت روزانه تک‌تک کلمات و آیات در برابر تهدیدکنندگان و تحریف‌کنندگان قرآن ایجاد کردند.

وقتی همه مسلمانان آگاهانه از جایگاه و اهمیت قرآن اطلاع داشته باشند و همگان در مواظبت از آن اتفاق داشته باشند این دفاع همگانی امکان موفقیت دشمن را بسیار پایین می‌آورد و انگیزه هجوم را کاهش می‌دهد؛ مزیت حفاظتی این روش آن است که امکان حمله به ذهن تک‌تک افراد وجود ندارد.

تبیین روش اختفا: خداوند برای حفظ آیات مهم‌تر، از تعرض دشمنان، آن آیات را در میان آیاتی که در ظاهر ارتباطی با بحث موردنظر ندارند، جا داده است؛ تا حتی‌المقدور از نگاه مخالفان در امان بماند و نشانه هدایت برای اهلس باشد. این روش در پدافند غیرعامل اختفا نامیده می‌شود. اختفا معمولاً برای حفظ آیات راهبردی که دشمنان بسیاری داشته استفاده شده است شاید اگر این آیات نهفته سازی نمی‌شد، دشمنان دست به تحریف قرآن می‌زدند. همین‌که برخی از مفسران، این آیات را در همان سیاق، معنی کرده‌اند نشان از موفقیت این روش دارد.

تبیین روش مقاومت هوشمند: اعجاز فصاحتی، بلاغی و عمق قرآن یک سامانه دفاعی هوشمند

برای حفظ قرآن از تحریف ایجاد کرده است. اگر این ویژگی‌ها نبود، قرآن نیز همانند حدیث دچار جعل می‌شد؛ ولی بشر تاکنون نتوانسته سوره‌ای در اوج اعجاز لفظی و معنوی بیاورد.

تبیین روش صراحت‌زدایی: خداوند در قرآن با استفاده از روش صراحت‌زدایی مواردی که حساسیت‌زا بوده را به صورت صریح بیان نکرده است. به‌کارگیری این روش انگیزه‌های دشمنان قرآن برای تحریف قرآن را به صورت طبیعی کاسته است. در زبان قرآن بیشتر به تمجید و تنقیص گفتمانی و بدون آشکار سازی نام افراد و جریان‌ها پرداخته شده است. شاید یکی از دلایل اینکه نام ائمه معصومین (علیه‌السلام) و دشمنان آنان به‌طور صریح در قرآن نیامده است، همین باشد.

تبیین روش جایگزین‌سازی در قرآن: پیامبر با معرفی اهل‌بیت (ع) به‌عنوان همانند قرآن تمرکز تهدیدکنندگان قرآن را متوجه همانند قرآن نمود و آنان همه توان و برنامه‌ریزی خود را صرف تضعیف جایگاه اهل‌بیت (ع) کردند و در این میان حاشیه امنی برای حفظ و صیانت قرآن به وجود آمد.

در این جایگزین‌سازی جایگاه اهل‌بیت (ع) به‌عنوان مرکز رهبری اسلام موجب شد که دشمنان اسلام متمرکز بر جنگ نرم و سخت علیه اهل‌بیت (ع) شوند و از قرآن غفلت نمایند. به نظر می‌رسد وجود جسمی ائمه (ع) در یک راهبرد بلندمدت، یک‌به‌یک فدا شدند تا امام عصر که در غیبت عنوانی، غایبانه در کنار قرآن باشد و قرآن از تحریف مصون بماند و اسلام به حیات خود ادامه دهد.

نتیجه‌گیری

با تعریف بدون قید پدافند غیرعامل در این پژوهش موضوعات پدافندی توسعه یافت. هدف پدافند غیرعامل حفظ امور حیاتی و مهم است. قرآن یکی از مهم‌ترین میراث پیامبر اکرم (ص) است که اهمیت حفظ آن برای مسلمانان بر کسی پوشیده نیست. در این پژوهش قرآن به‌عنوان یک موضوع پدافندی مورد پژوهش قرار گرفت. روش‌های پدافندی متناسب با قرآن تدوین شد که عبارت‌اند از: پراکندگی، تکثیر، دفاع همگانی، اختفا، مقاومت هوشمند، صراحت‌زدایی، جایگزین‌سازی.

پیرو این روش‌ها اقداماتی در دودسته درون‌متنی و فرا‌متنی انجام شده است که اقدامات فرامتنی عبارت‌اند از: نزول تدریجی قرآن، فراگیرسازی حفظ قرآن بین مسلمانان، کتابت قرآن، به‌صورت عمومی، تعلیم قرآن به‌صورت همگانی، قرائت روزانه و مستمر قرآن، جایگزین‌سازی مبتنی بر

حدیث ثقلین.

اقدامات درون‌متنی عبارت‌اند از: اعجاز قرآن، برخورداری قرآن از عمق و ژرفا، پراکندگی محتوایی در پرداختن به یک موضوع واحد، کلی‌نگری و نقد گفتمانی، استفاده از روش اختفا در جانمایی آیات در سیاق متفاوت.

مجموع این اقدامات موجب بازدارندگی دشمنان و مصون‌سازی قرآن شد؛ بنابراین می‌توان گفت خداوند قرآن را با راهبرد پدافند غیرعامل برای نسل‌های آینده محفوظ داشته است.

این پژوهش علاوه بر دفع شبهات تحریف قرآن، بستر روانی باورمندی به عدم تحریف قرآن را ایجاد می‌کند و زوایای پنهان و نهفته از ابهام‌های قرآنی مانند آیه تطهیر را کشف می‌کند. به تبیین سیستم دفاعی هوشمند قرآن و ارتقا سطح دانش راهبردی پدافند غیرعامل کمک می‌کند. از دستاوردهای دیگر این پژوهش بومی‌سازی دانش پدافند غیرعامل در موضوعات پدافندی راهبردی شیعه است.

پیشنهاد

بررسی اجتهادی تقیه با پدافند غیرعامل

شرایط پنهان‌سازی یا آشکارسازی کاربری راهبرد پدافند غیرعامل

پدافند غیرعامل در مواضع و سیره معصومین (علیهم‌السلام)

فهرست منابع:

-قرآن کریم

-نهج البلاغه

- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق)، *معجم مقاییس اللغة*، محقق: هارون، عبدالسلام، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قتیبه (۱۳۹۳ق). تأویل مشکل القرآن، به کوشش سید احمد صقر، قاهره: دارالتراث.
- آرن‌ت‌یان ونسینک (۱۴۰۴ق). *مفتاح كنوز السنه*، نقله الى اللغة العربیة محمدفواد عبدالباقی (قاهره)، چاپ افست قم (بی‌تا).
- امامی، ابوالفضل (۱۳۹۲). *ابر نبرد تاریخ*، کتاب، چاپ‌نشده.
- امینی، مهدی (۱۳۹۱)، *فرهنگ واژگان و اصطلاحات پدافند غیرعامل در قرآن کریم*، تهران: سفیر اردهال.
- بلاشر (۱۳۷۲). *درآمدی بر قرآن*، ترجمه اسدالله مبشری، تهران: نشر ارغنون.
- *حویری، عبد علی بن جمعه* (۱۴۱۵ق). *مصحح رسولی، هاشم*، قم: اسماعیلیان، چاپ چهارم.
- خویی، ابوالقاسم، *البیان فی تفسیر القرآن*، قم، موسسه احیاء آثار الامام الخویی (ره)، بی‌تا.
- خرماهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۴)، *ذهن و زبان حافظ*، تهران: مهارت، چاپ پنجم.
- ربیعی، محمدحسین (۱۳۹۵)، *آشنایی با قرآن و دانش‌های قرآنی*، قم: انتشارات زائر، چاپ دوم.
- زرقانی، محمد عبدالعظیم (۱۴۰۹ ق)، *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، بیروت: چاپ احمد شمس‌الدین.
- زرکشی، محمد بن بهادر (۱۴۱۰ ق)، *البرهان فی علوم القرآن*، بیروت چاپ یوسف عبدالرحمان مرعشی، جمال حمدی ذهبی و ابراهیم عبدالله کردی.
- زنجانی، ابو عبدالله (۱۳۸۸ ق)، *تاریخ القرآن*، بیروت.
- دیاری، محمد تقی (۱۳۸۵)، *درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی*، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- السیوطی (۱۳۶۵ ق). *الدرالمثور*، بیروت، دارالمعرفه.
- صحراپی، محمدهادی (۱۳۹۴)، *زمینه‌های پدافند غیرعامل در قرآن کریم*، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد. چاپ‌نشده. دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. ایلام.
- صفار، محمدحسن (۱۴۰۴ق)، *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (صلی‌الله علیه و آله)*، محقق کوچه باغی، محسن بن عباسعلی، قم، مکتبه آیه‌ المرعشی النجفی.

- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
- عسکری، سید مرتضی (۱۳۶۸)، تحریف ناپذیری قرآن، *مجله کیهان اندیشه*، شماره ۲۸، صفحه ۴۲.
- لسانی فشارکی، محمد علی، رجبی، محسن (۱۳۸۷)، راهبردهای آموزش قرآن در سیره نبوی و مقایسه آن با شیوه های نوین آموزشی، *صحیفه مبین*، شماره ۴۲، ص ۷۲.
- غرویانی، محسن (۱۳۷۹)، قول به صرفه از دیدگاه آیه الله مصطفی خمینی درباره تحدی قرآن، *مجله معرفت*، مرداد و شهریور، شماره ۳۵، صفحه ۷۷.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ ق)، *بحار الانوار*، بیروت: احیاء التراث العربی.
- رامیار، محمود (۱۳۶۲)، *تاریخ قرآن*، تهران: امیر کبیر.
- نصیری، علی (۱۳۸۲)، راز جاودانگی قرآن، *مجله گلستان قرآن*، سال ششم، نیم دوم دی، شماره ۱۶۷، ص. ۱۶.
- یاسی، رحمان (۱۳۹۰)، *کلیات پدافند غیرعامل*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).